

УДК 2:316.42(477)

DOI: 10.53317/2786-4774-2022-2-5

Роль релігійного комплексу ¹ України у процесах соціальних змін: динаміка суспільних уявлень

Анотація. У статті аналізується динаміка суспільних уявлень щодо ролі релігії та релігійних інституцій України у процесах соціальних змін упродовж 2014–2021 рр. Емпіричною базою дослідження є результати постійного соціологічного моніторингу стану і тенденцій релігійності українського суспільства, рівня суспільної довіри до церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії й церкви в суспільному житті, який здійснює Центр Разумкова з 2000 р. Актуальність проблеми аргументується природною динамічністю та мінливістю релігійного середовища, його постійними та очевидними інституційними й ідентифікаційними змінами, з одного боку, та традиційними впливами релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, з другого.

Віктор Войналович,
доктор політичних наук,
професор, Інститут
політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Victor Voinalovich,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-6203-3348
v_voinalovich@ukr.net

Акцентується увага на важливості діагностики суспільних рефлексій щодо ролі релігії та релігійних організацій у процесах соціальних змін як необхідної умови наукового аналізу наявних практик суспільно-релігійних взаємодій та їх подальшого прогнозування.

Наголошується, що релігія та релігійні організації досить рідко виступають самостійним агентом соціальних змін і є лише одним із кількох діючих, адже соціальна поведінка індивідів зумовлюється не лише релігійними мотивами. Чинниками, що мали визначальний вплив на формування суспільних уявлень, стали результати трансформаційних змін у вітчизняному релігійному комплексі, які відбувалися, насамперед, під впливом Революції Гідності (2013–2014 рр.), тимчасової окупації АР Крим, тривалого збройного конфлікту на Сході країни, розпочатої Росією широкомасштабної війни проти України (з лютого 2022 р.) і, безумовно, процесів, пов'язаних з наданням автокефалії українському православ'ю та виборчими кампаніями Президента України й Верховної Ради України (2019 р.).

Доведено, що згадані вище процеси зумовлюють очевидну змінюваність та амбівалентність уявлень громадян щодо ролі релігії й церкви в суспільному житті.

Традиційно високий рівень декларованої релігійності громадян України поєднується з низьким ступенем їхньої реальної релігійної активності. Порівняно високий і стабільний рівень довіри до церкви дисонує з неухильним зниженням визнання за нею ролі морального авторитету. Залишаючись загалом толерантними до сповідання різних релігій, українські громадяни декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних

¹ Релігійний комплекс – сукупність елементів структури релігії – релігійна свідомість, культова діяльність, релігійні організації, релігійні відносини, які взаємопов'язані і взаємодіють між собою, створюючи цілісну систему.

організацій. Попри певне зростання показника позитивної оцінки ролі релігійних інституцій більш ніж третина опитаних наголошують на відсутності їх помітної ролі. Значні застереження декларує суспільна думка і щодо адекватності реагування найбільших церков на актуальні виклики та проблеми суспільства.

Аргументовано, що визначення ролі релігії та релігійних інституцій у процесах соціальних змін в Україні не має однозначного виміру і за певних обставин релігія може виступати і як чинник національного і соціального примирення та консолідації, і як каталізатор суспільних потрясень.

Ключові слова: релігія, релігійний комплекс, процеси соціальних змін, динаміка суспільних уявлень, роль релігії та релігійних організацій.

The role of the religious complex of Ukraine in the processes of social change: dynamics of public perceptions

Abstract. The article analyzes the dynamics of public perceptions of the role of religion and religious institutions of Ukraine in the processes of social changes during 2014–2021. The empirical basis of the study is the results of the constant sociological monitoring of the state and trends of religiosity of Ukrainian society, the level of public trust in the church as a social institution, as well as public opinion on the role of religion and the church in public life, which has been carried out by the Razumkov Center since 2000. The topicality of the problem is argued by the natural dynamism and changeability of the religious environment, its constant and obvious institutional and identificational changes, on the one hand, and the traditional influence of the religious complex on the course of socio-political transformations in modern Ukraine, on the other.

Attention is focused on the importance of diagnosing public reflections on the role of religion and religious organizations in the processes of social changes as a prerequisite for scientific analysis of existing practices of socio-religious interactions and their further forecasting.

It is emphasized that religion and religious organizations rarely act as independent agents of social changes, and are only one of several active ones because the social behavior of individuals is determined not only by religious motives. Factors that had a decisive influence on the formation of public perceptions in the post-war period were the results of transformational changes in the domestic religious complex, which occurred primarily under the influence of the Revolution of Dignity (2013–2014), the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, the ongoing armed conflict in the East of the country, the large-scale war against Ukraine launched by Russia (since February 2022) and, of course, the processes related to the granting of autocephaly to Ukrainian Orthodoxy and the election campaigns of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine (2019).

It is proved that the above-mentioned processes determine the obvious variability and ambivalence perceptions of citizens about the role of religion and the church in public life.

Traditionally, the high level of declared religiosity of Ukrainian citizens is combined with a low degree of their real religious activity. The relatively high and stable level of trust in the church is discordant with the steady decline in recognition of its role as a moral authority. Remaining generally tolerant of the practice of different religions, Ukrainian citizens declare rather different assessments of their attitude to the most widespread religions and religious organizations in Ukraine. Despite a certain increase in the positive

assessment of the role of religious institutions, more than a third of respondents emphasize the absence of their significant role. Public opinion also declares significant reservations about the adequacy of the response of the largest churches to current challenges and problems of society.

It is argued that the definition of the role of religion and religious institutions in the processes of social changes in Ukraine does not have an unambiguous dimension and under certain circumstances, religion can act both as a factor of national and social reconciliation and consolidation, and as a catalyst for social upheaval.

Key words: religion, religious complex, processes of social changes, dynamics of public perceptions, the role of religion and religious organizations.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Глибинні та масштабні зміни всієї системи суспільних відносин у часи незалежності України стосуються як процесів національного державотворення, розбудови демократичних та правових інституцій, ринкових засад економічного устрою, так і радикальних трансформацій соціокультурної сфери в напрямі західних цивілізаційних зразків. Серед помітних у публічному просторі й потенційно значущих суспільних акторів, чия діяльність визначає ці зміни або тим чи іншим способом впливає на їх характер, є релігійні організації.

Як соціальний інститут і елемент „соціокультурного коду” народу, релігія бере на себе чимало функцій, пов’язаних з вихованням толерантності, ненасильства й консолідації [1, с. 41]. Як важливий соціокультурний феномен – відіграє роль ключового і системоутворюючого фактору культури і суттєво впливає на процеси самоідентифікації національних спільнот і націєтворення [2]. У різних країнах і в різні часи роль релігії не має однозначного виміру: вона може виступати і як чинник соціального й національного примирення, і як каталізатор суспільних потрясінь.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавах. На зламі XIX – XX століть, та й навіть пізніше, багато хто з соціологів вважав, що релігія існуватиме не довше, ніж до початку XXI ст. Набагато більше оптимізму щодо майбутнього релігії дослідники демонструють уже у другій половині XX ст. [3]. Саме XX ст. зі своїми колосальними політичними катаклізмами з небаченими людськими втратами, загостренням глобальних проблем сучасності (поява і поширення зброї масового знищення, наближення екологічної катастрофи тощо) істотно скорегувало погляди філософів, соціологів, історіософів на майбутнє релігії.

Сумніви в слушності „теорії секуляризації” й того, що Європа під цим оглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці „Публічні релігії в сучасному світі” (1994 р.) він не лише зафіксував потужний процес „деприватизації” релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 р. передбачив її драматичне повернення у світову політику [4]. А вже на початку XXI ст. Філіп Дженкінс (автор „Наступного

християнства”) прогнозує за релігією роль сили, „що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов’язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн” [5, р. 54].

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих „великих ідеологій”, що панували над свідомістю мільйонів людей у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій Віктора Єленського, зумовили „велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття”. Представляючи розлогу, але досить глибинну і влучну сутнісну характеристику цього процесу, вчений констатує: „У цей час релігія <...> заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот <...>. Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії, надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус” [6, с. 5–6].

Процес „повернення релігії” в Україні, ставши часом своєрідного „релігійного ренесансу”, упродовж свого тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні не завершеним. Церква, як релігійний комплекс і як національний організм, цілісний і розділений одночасно, формувалася і далі змінюється через загострення, розв’язання або „заморожування” за давнених ще у радянському минулому конфліктів і протиріч, штучно сконструйованих чи спровокованих на сучасному етапі суперечностей. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі – до розбудови розгалуженої інституційної мережі і суспільного визнання важливості своєї місії [7, с. 152].

Зважаючи на природну динамічність і мінливість релігійного середовища, його очевидні інституційні та ідентифікаційні зміни, з одного боку, традиційні впливи релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, з другого, подальший аналіз і дослідження різних аспектів релігійних впливів залишаються вельми значущими та актуальними як у науковому, так і практичному сенсах. Безсумнівний взаємозв’язок релігії з політичними і суспільними змінами, які на українському ґрунті, перебуваючи під значними внутрішніми і зовнішніми впливами, відзначаються досить несистемним, неоднозначним і непередбачуваним за своїми наслідками характером, зумовлює особливу потребу пошуку ефективних шляхів забезпечення міжконфесійної злагоди і порозуміння, віднайдення оптимальних моделей партнерських взаємин церкви, суспільства та держави, дієвих механізмів залучення інтегративного потенціалу релігійного комплексу до справи зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства [7, с. 151–152].

У колі наукової та експертної спільноти, як і значної частини громадського загалу, є досить поширеною думка, що сила впливу релігії зумовлена не лише

магією священних канонів, а й тривалістю культурно-історичної традиції, яка увібрала в себе ціннісні настанови, норми, уподобання, ментальні особливості, що склалися упродовж століть [7, с. 149]. Тож її інтегруюча, консолідуюча і мобілізуюча функції, закладені у самій природі сакрального і, особливо, в часи соціальних негараздів і життєвих криз, сприймаються як аксіома.

Упродовж тривалого часу українське релігійне середовище перебуває під тиском суспільної перевірки на міцність його підвалин в умовах нечуваних викликів і загроз, продукованих поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжуються падінням життєвого рівня населення, соціальною розгубленістю, а насамперед – збройною агресією Росії проти України, яка супроводжується відвертим геноцидом щодо українського народу.

За таких обставин процеси трансформації вітчизняного релігійного комплексу значно прискорилися, набуваючи подекуди радикальних форм. Аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, зміну імперативів, які відбувалися в них з часу Революції Гідності і які тою чи іншою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігії і релігійних інституцій на українське суспільство, наукове та експертне середовище висловлюється досить неоднозначно і здебільшого навіть критично [8–11].

З погляду на вище викладене, важливість діагностики суспільних рефлексій щодо ролі релігії та релігійних організацій у процесах соціальних змін, як і самого характеру їх впливу на ці зміни, є безперечною. Дослідження реального стану думок та оцінок громадян з порушеної проблеми є необхідною умовою наукового аналізу існуючих практик суспільно-релігійних взаємодій та їх подальшого прогнозування.

Аналіз стану досліджень і публікацій. „Релігійне пробудження” в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. спонукало вітчизняну наукову спільноту активно долучитися до розробки питань, пов’язаних з аналізом трансформацій релігійного комплексу та його місця і ролі в суспільно-політичних процесах. У працях українських філософів, релігієзнавців, соціологів, політологів досліджуються проблеми функціонування і розвитку системи суспільно-релігійних відносин (С. Здіорук) [12], інтегративної функції релігії (М. Паращевін) [13], динаміки конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційних та ідентифікаційних аспектів (В. Войналович) [14]. Концептуалізацію релігійного простору як чинника національної безпеки України здійснено у працях Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [15].

Значний дослідницький інтерес зосереджено на проблемах взаємодії суспільства та релігії в Україні, зокрема, й на визначені ролі релігії у соціальних змінах (Є. Борінштейн) [16], О. Лавринович [17], І. Мякінченко [18], О. Недавня [19], С. Онищук, П. Петровський [20], Н. Пивоварова [21], О. Саган [22].

У контексті означеної проблематики досить важливими, на наш погляд, є наукові розвідки М. Паращевіна. Використовуючи масиви соціологічних досліджень, автор доволі аргументовано аналізує характер впливу релігійних організацій на соціальні трансформації в суспільстві, а також ступінь

пов'язаності оцінок цих трансформацій українськими громадянами з їхньою конфесійною належністю [23–24].

Мета та завдання дослідження. Уявлення та оцінки громадян, проаналізовані у їх динаміці, поза сумнівом, варто розглядати як важливий суспільний індикатор ролі й характеру впливу релігійних організацій на процеси соціальних змін. Метою статті є виявлення та обґрунтування загальнонаціональних тенденцій суспільних рефлексій у церковно-релігійному аспекті, регіональних та конфесійних особливостей оцінок громадянами ролі релігійних інституцій у міжособистісних та суспільнозначущих взаємодіях.

Чинниками, що мали визначальний вплив на формування таких суспільних уявлень у новочасний період, стали результати трансформаційних змін у вітчизняному релігійному комплексі, які відбувалися під впливом Революції Гідності (2013–2014 рр.), тимчасової окупації АР Крим та тривалого збройного конфлікту на Сході країни, спровокованих агресією Російської Федерації, розпочатої Росією широкомасштабної війни проти України (з лютого 2022 р.), виборчих кампаній Президента України й до Верховної Ради України (2019 р.) та їх результатів і, безумовно, процесів, пов'язаних з наданням автокефалії українському православ'ю та творенням Православної церкви України (ПЦУ).

Емпіричною базою дослідження слугують результати постійного загальнонаціонального моніторингу церковно-релігійної ситуації в Україні, зокрема, рівня суспільної довіри до церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії й церкви в суспільному житті, який Центр Разумкова здійснює з 2020 р. Останнє за часом опитування проводилося 12–19 листопада 2021 р.

Виклад основного матеріалу. Здатність релігії, релігійних вірувань та організацій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства в цілому головним чином залежить від їх поширеності та впливовості в суспільстві. У цьому контексті насамперед відзначимо, що рівень декларованої релігійності українського суспільства залишається традиційно високим. Її інтегрований показник (релігійна поведінка, релігійне знання, індивідуальна побожність, релігійно-інституційна залученість) цілком зіставний, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Литву, Боснію, Білорусь) [7, с. 165–166].

Так, за даними соціологічної служби Центру Разумкова ² кількість тих, хто вважає себе віруючим, на листопад 2021 р. становила 67,8%

² Останнє за часом загальнонаціональне дослідження було проведене з 12 по 19 листопада 2021 р. і складалося із опитування громадян України за вибіркою, що репрезентує доросле населення територій України, що перебували під контролем органів державної влади України (тобто за винятком тимчасово окупованих територій АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей), а також дослідження методом on-line фокус-груп. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Тут і далі застосовується такий розподіл областей за регіонами: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Схід: Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

(дослідження 2014 р. зафіксувало зростання, порівняно з „довоєнним” 2013 р., з 67% до 76%), тих, хто вагається між вірою і невір’ям – 13,0% (2013 р. – 14,7%, 2014 р. – 7,9%). Невіруючими визнали себе 5,7% опитаних (2013 р. – 5,5%), переконаними атеїстами – 3,4% (2013 р. – 2,5%). Як і раніше, рівень релігійності має виразний регіональний характер: віруючими вважають себе від 87,1% жителів Заходу, 63,5% – Центру, 61,4% – Півдня, до 59,2% – Сходу країни. Привертає увагу істотне зниження рівня релігійності в Центрі країни, де максимуму цього показника було досягнуто у 2014 р. (82,4%). На відміну від Заходу та Центру країни, у Південному та Східному регіонах у 2014 р. не фіксувалося сплеску релігійності – її показник залишався на рівні 2010 р. Водночас у 2019–2021 рр. Південь і Схід демонструють значні коливання рівня релігійності, які, очевидно, є наслідком загальних суперечливих змін у масовій свідомості мешканців цих регіонів після 2014 р. [25, с. 33, 34].

Утім, видається, що нині релігійність існує переважно на рівні релігійного почуття: більшість (58,1%) опитаних вважають, що „людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію”. Ця точка зору переважає в усіх регіонах України, за винятком Заходу (39,7%), де 55,3% респондентів переконані, що „віруюча людина повинна обов’язково сповідувати ту чи іншу релігію” [25, с. 38].

У своєму масовому вияві релігійність є декларативною. Маємо значний дисонанс між самовизначенням українських громадян як віруючих осіб та реальною релігійною поведінкою останніх. Кількість громадян, які відвідують релігійні служби, зібрання, служіння, становить 51,3% (не відвідують 48,4%) і є значно меншою, ніж кількість тих, хто визнав себе віруючим (67,8%). Серед опитаних 73,9% не є членами певної релігійної громади (парафії). Найбільша частка таких респондентів – на Півдні (86,7%) та Сході (82,2%) країни [25, с. 47, 48].

Власне релігійна ідентичність має для громадян значно менше значення, ніж громадянська чи регіональна ідентичності. Відповідаючи на питання: „З якою соціальною спільнотою Ви ідентифікуєте себе насамперед?”, 68,2% респондентів дають відповідь „з громадянами України”, 15,6% – „з жителями мого міста (села)”, 8,1% – „з жителями мого регіону” і лише 2,7% – „з людьми тієї самої віри, що і я” та 1,0% – „з людьми тієї самої церкви, до якої належу я” [25, с. 37].

Отже, наведені дані соціологічних опитувань засвідчують декларативність релігійності віруючих громадян України, надто низьку їхню релігійну активність, відсутність тісного зв’язку з громадами та щодо системної участі у колективних діях, під час яких, власне, і має відбуватися відтворення релігійних почуттів, усвідомлення себе частиною єдиної спільноти, формування та закріплення солідаристських настроїв. Подібні спостереження варто неодмінно враховувати, аналізуючи наявний інтегративний потенціал релігійного комплексу та можливості його впливу на соціальні зміни.

Упродовж 2000–2010 рр. неухильно зростав рівень показника важливості релігії в житті респондентів – 63,0% і 72,4%, відповідно, опитаних назвали

релігію дуже або скоріше важливою. Утім, після 2010 р. позначилася тенденція до зниження рівня показника важливості релігії. У 2016–2019 рр. кількість тих, хто визнав її важливість, коливалася в діапазоні 57,3–55,9% за одночасного зростання частки тих, для кого вона не була важливою (36,7% і 40,3%, відповідно). Як і рівень релігійності, визнання важливості релігії в житті громадян залежить від регіону: на Заході її вважають важливою 79,0% опитаних (проти 88,7% у 2018 р.), в Центрі – 61,8% і 54,6%, відповідно, на Півдні – 39,2% і 49,8%, відповідно, Сході – 34,4% і 40,3%, відповідно. Отже, тенденція до зниження рівня показника важливості релігії як у загальнонаціональному масштабі, так і в регіональному (за винятком Центру) розрізі є сталою з очевидним прискоренням за останні роки [26, с. 20, 22].

Важливим показником суспільного визнання ролі релігії є виявлений громадянами рівень довіри до церкви як соціальному інституту. Останніми роками (2016–2020 рр.) рівень суспільної довіри до церкви, досягши свого піку у 2010 р. (72,5%) та помітно знизившись порівняно з 2014 р. (65,6%), все ж залишається досить високим і стабільним, незначно коливаючись у межах 58,6%–63,5%. Як і раніше, виразно простежуються його регіональні особливості, корелюючись із загальним рівнем релігійності. У всіх регіонах кількість тих, хто довіряє церкві, перевищує кількість тих, хто їй не довіряє: Захід – 80,6% і 12,1%, відповідно; Південь – 65,4% і 24,2%, відповідно; Центр – 60,5% і 28,0%, відповідно; Схід – 51,4% і 37,3%, відповідно [25, с. 62]. Поряд зі Збройними силами України та волонтерськими організаціями церква і надалі утримує одну з перших позицій за рівнем довіри серед суспільних і політичних інститутів.

Серед вищих ієрархів великих українських і світових церков найвищий рівень довіри має предстоятель ПЦУ митрополит Київський і всієї України Епіфаній: йому довіряють 49,7% опитаних, не довіряють – лише 14,7% (баланс довіри/недовіри становить +35,0% і значно зріс порівняно з 2019 р. – 19,9%). Митрополиту Київському і всієї України Онуфрію, предстоятелю УПЦ МП, довіряють 33,5%, не довіряють – 28,5% (баланс довіри/недовіри +5,0%, помітно зменшився порівняно з 2019 р. – 10,3%). Верховному архієпископу Києво-Галицькому Святославу (Шевчуку) – 35,6% і 12,5%, +23,1%, відповідно. Високим є рівень довіри до Папи Римського Франциска – 42,4% проти 14,8% тих, хто йому не довіряє. Довіру до Вселенського Патріарха Варфоломія на 2021 р. засвідчували 32,8% опитаних (недовіру – 14,9%). Негативний баланс довіри/недовіри – лише у ставленні до Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла: рівень довіри до нього впав з 38,2% у 2013 р. до 19,3% у 2021 р., а рівень недовіри зріс з 25,3% до 41,7%, відповідно [25, с. 63]. Безумовно, головним чинником падіння рівня довіри до нього є відкрита підтримка як Московським патріархатом, так і особисто Патріархом агресивних дій Росії щодо України.

Досить важливим індикатором суспільного визнання ролі церкви є рівень довіри до неї як морального авторитету. Тут варто зазначити, що відповідний показник неухильно знижувався упродовж 2010–2020 рр. – від 56,3% до 44,5% одночасно зі стабільно зростаючою часткою тих,

хто не вважав церкву моральним авторитетом – від 26,5% до 39,7%, відповідно. Попри те, що відповідні показники 2021 р. (вважають церкву моральним авторитетом 47,9% опитаних, не вважають – 31,2%), порівняно з результатами 2020 р., вселяють більшого оптимізму, наявний дисонанс між загалом високим рівнем довіри до церкви і рівнем її визнання як морального авторитету є більш ніж очевидним.

В оцінках громадян із цього питання простежуються як виразні регіональні відмінності, так і залежність від конфесійно-церковної визначеності респондентів. Так, якщо на Заході країни церква є моральним авторитетом для 69,3% опитаних, то на Сході і Півдні – 38,1% та 36,7%, відповідно. Разом з тим, саме на Сході та Півдні цей показник, порівняно з 2020 р. (23,1% та 26,6%, відповідно), помітно зріс, у той час, коли на Заході (76,6%) – суттєво знизився. За конфесійно-церковною ознакою церква є моральним авторитетом для 78,8% вірних УГКЦ, 69,3% – УПЦ МП, 63,6% – ПЦУ. Серед „просто християни” частка таких опитаних становить 39,8%, „просто православні” – 36,6% і найменше 6,3% – серед тих, хто „не відносить себе до жодної релігії”. Респонденти, які не вважають церкву моральним авторитетом, найчастіше причиною цього вказують: „ієрархи Церков не є взірцем моральності” (43,7%), „релігія і церква не мають стосунку до моральності” (29,1%), „Церква не реагує на запити і проблеми сучасного життя” (24,4%). Досить критичним є ставлення громадян до моральності священнослужителів: лише 21,4% респондентів (у 2010 р. – 26,2%) висловили впевненість у тому, що „більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи”, а 23,3% (у 2010 р. – 16,8%) вказали на те, що „більшість священнослужителів думають насамперед про гроші, а не про духовне” [25, с. 66, 67, 68].

Українське суспільство упродовж моніторингу (з 2000 р.) залишається загалом толерантним до сповідування різних релігій. Як і у 2000 р. (76,0%), переважна більшість громадян у 2021 р. (76,1%) вважають, що „будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування” (46,7%) або „всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога” (29,4%). Такий високий рівень суспільної релігійної толерантності зберігається упродовж тривалого періоду і, як бачимо, не відчуває жодних впливів змін суспільно-політичних і релігійних процесів. Як у 2000 р. (8,9%), лише 7,7% опитаних 2021 р. схильні вважати, що „істинною є лише та релігія, яку я сповідаю”, а ще 13,8% впевнені в тому, що „право на існування мають лише традиційні для нашої країни релігії” (2000 р. – 11,4%) [25, с. 119].

Позиції респондентів у ставленні до сповідування різних релігій певною мірою залежать від їхньої церковно-конфесійної належності та регіону проживання. Так, вірні УПЦ МП (67,6%) та УГКЦ (70,2%) є дещо менш толерантними до віросповідної свободи, ніж прихильники ПЦУ (76,3%), „просто християни” (77,4%), ті, хто „не відносить себе до жодної релігії” (79,2%), та, особливо, „просто православні” (85,2%). Близько третини прихильників УПЦ МП (31,6%), УГКЦ (29,2%) та 23,0% вірних ПЦУ

вважають, що право на існування має лише релігія, яку вони сповідують, або традиційні для країни релігії. Подібної позиції дотримуються 30,3% респондентів Заходу, 21,7% – Центру і лише 14,2% опитаних Півдня та 16,6% – Сходу країни [25, с. 120, 121].

Демонструючи високий рівень толерантності у ставленні до сповідуваних різних релігій, українські громадяни, водночас, декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних організацій. Так, якщо до православ'я позитивне ставлення висловлюють 73,6% громадян (байдуже – 12,2%, негативне – лише 1,4%), то до греко-католицизму – 37,3%, 31,7% та 3,4%, відповідно, римо-католицизму – 30,7%, 34,4% та 4,3%, відповідно, протестантизму – 14,5%, 34,2% та 14,2%, відповідно, ісламу – 13,3%, 32,9% та 14,4%, відповідно, іудаїзму – 11,9%, 34,7% та 12,3%, відповідно. При цьому, негативне ставлення, як бачимо з наведеної статистики, у межах статистичної похибки переважає позитивне лише щодо ісламу та іудаїзму [25, с. 112–114].

Такі самі істотні відмінності спостерігаємо і в оцінках громадянами свого ставлення до церков православного віросповідання. Найчастіше позитивне ставлення висловлюється ними стосовно ПЦУ (позитивно – 55,4%, байдуже – 21,8%, негативно – 4,0%), тоді як у ставленні до УПЦ МП (33,8%, 24,3%, 20,4%, відповідно) негативізм декларується частіше, ніж у ставленні до будь-якої іншої релігійної організації в Україні [25, с. 113]. Безумовно, така тенденція є цілком закономірною, зважаючи на позиції УПЦ МП, яка не засудила російську агресію проти України, не визнала РФ державою-агресором і не відмежувалася від позиції Московської патріархії, перетворившись тим самим в агента просування ідеології „руського міра” на українських теренах. Поза сумнівом, така тенденція у перебігу широкомасштабної війни Росії проти України (з лютого 2022 р.) буде і надалі посилюватися, про що неодмінно засвідчать наступні моніторингові дослідження.

Очевидною складовою нинішніх українських реалій є наявність доволі суттєвої соціальної напруженості в суспільстві, чутливим індикатором змін якої є, зокрема, динаміка соціальних страхів населення. Дослідження впливу релігійного чинника на їх формування у суспільстві постійно перебуває у полі зору вітчизняних соціологів.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2021 р., рівень страхів населення, порівняно з минулими роками, зазнав відчутних змін, а по деяких дуже суттєвих. Головними страхами українців, як і раніше, залишаються соціально-економічні (побоювання зростання цін – 70,4%, безробіття – 61,5%, невиплати зарплат, пенсій тощо – 53,3%). Водночас у структурі актуальних страхів населення за останні два роки відбулося суттєве (майже вдвічі) зменшення побоювання міжнаціональних конфліктів (2020 р. – 22,9%, 2021 р. – 11,6%). У 2014 р. частка таких респондентів становила 35,0%, що було найвищим показником упродовж останніх 10 років. Значущого

зниження зазнали і переживання загроз міжрелігійних конфліктів (2020 р. – 13,8%, 2021 р. – лише 7,9%), найвищий рівень яких (14,7%) було зафіксовано у 2018 р. [27, с. 383].

Низький рівень конфліктності вітчизняного релігійного ландшафту фіксують і результати моніторингового дослідження Центру Разумкова 2021 р. Попри наявності у частині громадян України певної упередженості до окремих релігій, конфесій та церков, більшість респондентів зазначають, що відносини між вірними різних церков і релігій у місцевостях, де вони живуть, є спокійними (58,0%) і навіть дружніми (11,2%). Лише 2,6% опитаних вказали, що вони є конфліктними, а 4,8% – напруженими. Найчастіше на конфліктність або напруженість у відносинах між вірними вказують жителі Центру країни (10,6%), „просто християни” (10,4%) та вірні УПЦ МП (9,8%) і ПЦУ (9,6%) [25, с. 124].

Деякі зміни сталися у позиціях громадян і стосовно чинників міжконфесійних та міжцерковних конфліктів. Від 2000 р. (19,9%) постійно зростала вага політичного чинника, і наразі він посідає одну з перших позицій (39,6% опитаних вважають, що конфлікти між церквами є суто політичними). У 2021 р., порівняно з 2020 р., респонденти дещо частіше вказували на „майнові” мотиви (39,7% і 34,8%, відповідно) та прагнення церковних ієрархів до владних повноважень (34,3% і 28,9%, відповідно). Певним чином збільшилася частка і тих опитаних, які причини конфліктів убачають у „*тому, що істинна Церква повинна довести свою перевагу над іншими*” (10,3% і 7,8%, відповідно) [25, с. 122].

Здійснений соціологічною службою Центру Разумкова моніторинг (2021 р.) надає підстави для спостережень щодо ролі та завдань церкви в сучасному українському суспільстві. Насамперед помітною тенденцією 2014–2020 рр. з початком військових дій на Сході країни є зменшення рівня позитивної оцінки ролі церкви (2014 р. – 52,5%, 2018 р. – 48,5%, 2019 р. – 44,5%, 2020 р. – 39,9%). При цьому частка респондентів, які вважали, що „*церква відіграє негативну роль*”, статистично була незначною (3,6%, 4,7%, 7,1% і 5,3%, відповідно). Практично сталою залишалася частка громадян (коливалася у межах 31,6%-36,7%), які відзначали, що „*церква не відіграє помітної ролі*”.

Водночас у 2021 р. частка тих, хто вказував на позитивну роль церкви, зросла до 49,5% (на 9,6% порівняно з 2020 р.). Ще виразнішою така тенденція є на Сході (37,8%; +15,8%), Півдні (40,7%; +14,6%) та Центрі (46,7%; +9,6%) країни. Позитивні оцінки ролі церкви залишилися сталими (71,3%) лише у Західному регіоні, де вони і раніше були високими. Думки, що церква не відіграє помітної ролі, дотримуються 32,6% опитаних (від 19,6% на Заході до 45,0% на Сході). При цьому, слід особливо наголосити, що про негативну роль церкви фактично не йдеться – наразі частка тих, хто поділяє таку думку, становить лише 3,9%. За конфесійно-церковною належністю найчастіше на позитивну роль церкви вказують вірні УГКЦ (88,8%), УПЦ МП (68,0%) і ПЦУ (65,9%), найрідше – ті, що не відносять себе до жодної релігії (10,8%) [25, с. 69, 70].

Досить цікавим для більш детального аналізу ролі церкви та релігійних об'єднань у розв'язанні актуальних проблем сучасного українського суспільства є результати відповідей респондентів на питання „*Наскільки адекватно найбільші церкви, релігійні об'єднання України реагують на такі виклики та проблеми сучасності?*” (у переліку наведено 14 проблем). Передусім слід зазначити, що громадяни України мало поінформовані про реакцію чи позицію найбільших українських церков (ПЦУ, УПЦ МП, УГКЦ) стосовно багатьох проблем, як наслідок низького рівня присутності цих церков у публічному просторі. Так, майже половина опитаних (46,3%) заявила про відсутність у них інформації про реакцію чи позицію церков стосовно названих проблем. Лише 22,5% респондентів заявили, що церкви „*займають активну позицію, яка сприяє вирішенню цих проблем*”, а 16,5% – що церкви „*жодним чином не реагують*” на них. Водночас 14,7% опитаних вказали на їх „*консервативну позицію, яка не відповідає вимогам часу*”.

Найчастіше респонденти відзначають, що найбільші церкви і релігійні організації України посідають активну позицію у розв'язанні таких проблем, як необхідність надання психологічної підтримки людям (36,1%), криза моральності та духовності (35,6%), виховання дітей та підлітків (34,8%), криза сімейних відносин (30,9%), воєнні конфлікти (30,0%) [25, с. 71–73].

Як засвідчують результати опитування, найбільш адекватно на виклики та проблеми сучасності реагують представники ПЦУ – 31,8% (від 39,2% на Заході до 21,0% на Сході). УПЦ МП в такій якості назвали 14,5% (від 19,6% на Півдні до 11,2% на Заході), УГКЦ – 14,0% (від 42,6% у Західному регіоні до 1,5% у Східному), УПЦ КП – 9,1% (від 13,3% на Півдні до 4,5% на Сході), РКЦ в Україні – 4,7% (від 12,4% на Заході до 0,6% на Сході), протестантські церкви в Україні – 2,7% (від 3,5% у Центральному регіоні до 0,8% у Південному), мусульманські громади в Україні – 0,9% (від 3,3% на Півдні до 0% на Заході) [25, с. 88, 89].

Серед головних цілей церков та релігійних організацій респонденти атрибутують їм насамперед вшанування Бога та спільні молитви (47,7%), підтримку людей, які переживають духовну кризу (47,0%), допомогу соціально незахищеним групам населення (30,5%), моральне оздоровлення суспільства (24,8%), захист традиційних цінностей (19,5%). Характерно, що на поширення свого впливу в суспільстві, як завдання для релігійних організацій, вказують лише 9,0% респондентів, а на участь у формуванні державної політики – 1,9% [25, с. 83].

Громадяни України вважають, що соціальне служіння повинно відігравати провідну роль (31,9%), а ще 37,5% – що соціальне служіння є важливою, але не першочерговою діяльністю церкви. На думку 7,5% опитаних, соціальне служіння є маловажливою діяльністю церкви, а 7,3% респондентів – що церква взагалі не повинна займатися такого роду діяльністю. Водночас 58,4% опитаних громадян відзначають, що їх особисто не торкнувся жоден з видів соціального служіння церков і релігійних об'єднань. Найчастіше таку оцінку декларують жителі Південного регіону (73,0%) та ті, хто не відносить себе до

жодної релігії (78,1%) і „просто православні” (71,5%), а найрідше – вірні УГКЦ (38,5%) та УПЦ МП (38,9%) [25, с. 90, 94, 95].

Висновки. Аналізуючи роль релігійного чинника у процесах суспільно-політичних трансформацій, соціальних змін, слід мати на увазі, що релігія як така, релігійні інституції досить рідко виступають самостійним фактором цих процесів. Частіше за все в подібних ситуаціях релігійний чинник є лише одним із кількох діючих, адже соціальна поведінка індивідів рідко зумовлюється лише релігійними мотивами [7, с. 207].

Реаліями сучасного вітчизняного суспільного життя є принципово нові, нечувані до цього виклики і загрози, перед якими Україна постала після Революції Гідності 2013–2014 рр., головним джерелом яких є російська агресія. Якщо її перше фаза (з лютого 2014 р. по лютий 2022 р.) мала своїми наслідками окремі територіальні втрати (тимчасова окупація Автономної Республіки Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей), то друга (з 24 лютого 2022 р.), здійснювана під виглядом так званої „спеціальної військової операції”, переросла у неспровоковану, повномасштабну війну Росії проти України з реальною загрозою втрати нашої державою територіальної цілісності та державного суверенітету і супроводжується масовими вбивствами, переслідуваннями і примусовим вивезенням за межі контрольованих Україною територій мирного населення, масштабними потоками його внутрішньої і зовнішньої міграції. Усі ці дії містять ознаки того, що кваліфікується у світовій юридичній практиці як злочини проти людяності і неприхованого геноциду щодо української нації.

За таких обставин особливого значення набуває потреба забезпечення національної стійкості як неодмінної умови збереження цілісності українського соціуму і суверенітету Української держави. Серед наскрізних стрижнів національної конструкції вагоме місце, як і раніше, займають релігійні.

Українське церковне середовище проявило себе цілісною духовно-релігійною системою в часи Революції Гідності 2013–2014 рр. Взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти, єдність позиції більшості релігійних лідерів у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчили її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали та віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадянським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Водночас аналіз процесів, що характеризують сучасний стан релігійного середовища України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, характер і впливи яких є досить складними. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, численною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння маємо сталу тенденцію зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни, актуалізацію за давнених і новонабутих міжконфесійних розмежувань. Артикуляція своїх „власних” історій і наративів, своєї винятковості та

ексклюзивності не дозволяє церквам подолати деструктивні стереотипи, заважає подальшій толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів [7, с. 179].

Зазначені вище процеси зумовлюють й очевидну змінюваність та амбівалентність уявлень громадян щодо ролі релігії й церкви в суспільному житті.

Досить високий рівень декларованої релігійності громадянами України поєднується з низьким ступенем участі віруючих у справах релігійних організацій, їхньої реальної релігійної поведінки, відсутністю тісного зв'язку з громадами, а відтак – і відносно системної участі у колективних діях. Власне релігійна ідентичність має для громадян значно менше значення, ніж громадянська чи регіональна.

Порівняно високий і стабільний рівень довіри до церкви як соціального інституту дивним чином дисонує в суспільних уявленнях з неухильним зниженням визнання за нею ролі морального авторитету (певне зростання цього показника за результатами моніторингу 2021 р. не надає достатніх підстав вважати його сталою тенденцією), як і важливості релігії в житті респондентів.

Українські громадяни, залишаючись загалом толерантними до сповідання різних релігій, у більшості своїй не вважаючи релігійні організації джерелом напруженості та не відчуваючи особливих загроз міжрелігійних конфліктів, водночас декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних організацій.

Помітною тенденцією 2014–2020 рр. є зменшення позитивної оцінки ролі церкви в сучасному українському суспільстві зі збереженням статистично незначущої частки тих громадян, які вважали, що „церква відіграє негативну роль”. Попри певне зростання показника позитивної оцінки ролі релігійних інституцій за результатами дослідження 2021 р. більш ніж третина опитаних наголошує на відсутності їх помітної ролі. Значні застереження декларує суспільна думка і щодо адекватності реагування найбільших церков, релігійних об'єднань України на актуальні виклики та проблеми суспільства.

Характер впливу релігійних інституцій як агентів соціальних змін на свідомість та поведінку широкого суспільного загалу визначається не лише сутнісними виявами релігійно-конфесійних трансформацій, а й багатьма іншими зовнішніми і внутрішніми політичними та соціальними чинниками. Втім, аналіз динаміки уявлень громадян щодо цих трансформацій, здійснений у пропонованому дослідженні, на нашу думку, дозволяє сформулювати певні оціночні судження щодо суспільної значущості ролі релігії і релігійних організацій та їх впливу на перебіг соціальних процесів. Припускаємо, що результати наступного моніторингового опитування Центру Разумкова за наслідками широкомасштабної війни Росії проти України радикально змінять настрої наших співвітчизників.

Бібліографічні посилання

1. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
2. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2004. Вип. 6. С. 122–130.
3. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. Vol. 28. No. 4. December 1977. P. 419–449.
4. Jose Casanova. *Public Religions in the Modern World*. Chicago : University of Chicago Press, 1994.
5. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.
6. Єленський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття : монографія. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.
7. Войналович Віктор. Етноконфесійні детермінанти суспільної консолідації. *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. : О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 149–225.
8. Черенков Михайло. Християнська єдність як виклик. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/ (дата звернення: 23.05.2017).
9. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України: інтерв'ю з Людмилою Филипович, завідувачкою відділу історії релігії та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ (дата звернення: 05.10.2022).
10. Чорноморець Юрій. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/ (дата звернення: 09.10.2015).
11. Черенков Михайло. Після Томосу вчимося жити разом. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/77131/ (дата звернення: 01.10.2019).
12. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
13. Паращевін М. А. Інтегративна роль релігії : історико-соціологічний нарис. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.
14. Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та ідентифікаційні аспекти. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. : О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 169–228.
15. Релігійна безпека / небезпека України : зб. наук. праць і матеріалів / за ред. проф. Анатолія Колодного. Київ : УАР, 2019. 316 с.
16. Борінштейн Є. Роль релігійного фактору у трансформаціях сучасного українського суспільства. *Перспективи*. 2017. № 1 (71). С. 9–16.
17. Лавринович О. Релігійні організації як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 73. С. 224–229.
18. М'якинченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея : науковий вісник*. 2018. Вип. 131. С. 105–108.

19. Недавня О. Релігійно-церковний чинник в патріотичному вихованні. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 78. С. 81–96.
20. Онищук С., Петрівський П. Соціокультурне значення церкви для сучасних демократичних трансформацій в Україні. *Теорія та практика державного управління* : зб. наук. праць. 2016. Вип. 1 (52). С. 27–33.
21. Пивоварова Н. Релігія і релігійність в системі цінностей і життєвих пріоритетів українців. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 74–75. С. 155–162.
22. Саган О. Релігійний чинник в українському державотворенні та формуванні громадянського суспільства. *Функціональність релігії: український контекст* : монографія за ред. проф. А. Колодного, Л. Филипович. Київ : УАР, 2017. С. 233–234.
23. Паращевін М. Вплив належності до основних православних церков на суспільно-політичні та ціннісні орієнтації вірян. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 252–265.
24. Паращевін Максим. Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 2. С. 113–137.
25. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. : Інформаційні матеріали. Київ, 2021. 172 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_religa.pdf (дата звернення: 05.10.2022).
26. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2020. 110 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religa.pdf (дата звернення: 05.10.2022).
27. Соболева Н. Чинники тривоги та страхів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 8 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 376–390.

References

1. Nahorna L. P. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. 272 s. (Sociocultural identity: pitfalls of value distinctions).
2. Protsiuk R. Relihiina identychnist natsii yak chynnyk stanovlennia hromadianskoho suspilstva. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofski nauky*. 2004. Vyp. 6. S. 122–130. (Religious identity of the nation as a factor in the formation of civil society).
3. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. Vol. 28. No. 4. December 1977. P. 419–449.
4. Jose Casanova. *Public Religions in the Modern World*. Chicago : University of Chicago Press, 1994.
5. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.
6. Yelenskyi Viktor. Velyke povnennia: relihiia u hlobalnii politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia : monohrafiia. Lviv : Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu, 2013. 504 s. (The great return: religion in global politics and international relations of the late 20th – early 21st century: monograph).
7. Voinalovych Viktor. Etnokonfesiini determinanty suspilnoi konsolidatsii. *Etnopolitychni chynnyky konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva* / red. kol. : O. Rafalskyi (holova), V. Voinalovych, M. Riabchuk. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 149–225. (Ethno-confessional determinants of social consolidation).

8. Cherenkov Mykhailo. Khrystyianska yednist yak vyklyk. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/ (Christian unity as a challenge).

9. Relihiia duzhe povilno i slabo povertaietsia u publichnyi prostir Ukrainy: interv'iu z Lyudmyloiu Fylypovych, zaviduvachkoiu viddilu istorii relihii ta praktychnoho relihiieznavstva Viddilennia relihiieznavstva Instytutu filosofii NAN Ukrainy. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ (Religion is very slowly and weakly returning to the public space of Ukraine: an interview with Lyudmila Filipovych, head of the Department of History of Religion and Practical Religious Studies).

10. Chornomorets Yurii. Movchannia tserkov: chomu ukrainske khrystyianstvo opynylosia v kryzi. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/ (The silence of the churches: why Ukrainian Christianity is in crisis).

11. Cherenkov Mykhailo. Pislia Tomosu vchimosia zhyty razom. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/77131/ (After Tomos, we learn to live together).

12. Zdioruk S. I. Suspilno-relihiini vidnosyny: vyklyky Ukrainy XXI stolittia : monohrafiia. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2005. 552 s. (Socio-religious relations: challenges of Ukraine of the 21st century: monograph).

13. Parashchevin M. A. Intehratyvna rol relihii : istoryko-sotsiologichnyi narys. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2004. 152 s. (The integrative role of religion: a historical and sociological essay).

14. Voinalovych V. A. Dynamika konfesiinykh protsesiv u suchasni Ukraini: instytutsiini ta identyfikatsiini aspekty. *Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasni Ukraini* / red. kol. : O. Rafalskyi (holova), V. Voinalovych, L. Nahorna. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017. S. 169–228. (Dynamics of confessional processes in modern Ukraine: institutional and identificational aspects).

15. Relihiina bezpeka / nebezpeka Ukrainy : zb. nauk. prats i materialiv / za red. prof. Anatolii Kolodnoho. Kyiv : UAR, 2019. 316 s. (Religious security / danger of Ukraine: a collection of scientific works and materials).

16. Borinshtein Ye. Rol relihiinoho faktoru u transformatsiakh suchasnoho ukrainskoho suspilstva. *Perspektyvy*. 2017. No. 1 (71). S. 9–16. (The role of the religious factor in the transformations of modern Ukrainian society).

17. Lavrynovych O. Relihiini orhanizatsii yak chynnyk formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2015. No. 73. S. 224–229. (Religious organizations as a factor in the formation of civil society in Ukraine).

18. Miakinchenko I. O. Uchast tserkov i relihiinykh orhanizatsii u zakonotvorchomu protsesi v period nezalezhnosti Ukrainy. *Hileia : naukovyi visnyk*. 2018. Vyp. 131. S. 105–108. (The participation of churches and religious organizations in the law-making process during the period of independence of Ukraine).

19. Nedavnia O. Relihiino-tserkovnyi chynnyk v patriotychnomu vykhovanni. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2016. No. 78. S. 81–96. (The religious and church factor in patriotic education).

20. Onyshchuk S., Petrivskyi P. Sotsiokulturne znachennia tserkvy dlia suchasnykh demokratychnykh transformatsii v Ukraini. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia* : zb. nauk. prats. 2016. Vyp. 1 (52). S. 27–33. (Sociocultural significance of the church for modern democratic transformations in Ukraine).

21. Pyvovarova N. Relihiia i relihiinist v systemi tsinnosti i zhyttievych priorytetiv ukraintiv. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2015. No. 74–75. S. 155–162. (Religion and religiosity in the system of values and life priorities of Ukrainians).

22. Sahan O. Relihiinyi chynnyk v ukrainskomu derzhavotvorenni ta formuvanni hromadianskoho suspilstva. *Funktsionalnist religii: ukrainskyi kontekst* : monohrafiia. za red. prof. A. Kolodnoho, L. Fylypovych. Kyiv : UAR, 2017. S. 233–234. (Religious factor in Ukrainian state creation and formation of civil society).

23. Parashchevin M. Vplyv nalezhnosti do osnovnykh pravoslavnykh tserkov na suspilno-politychni ta tsinnisni oriiientatsii virian. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2020. S. 252–265. (The influence of belonging to the main Orthodox churches on the socio-political and value orientations of believers).

24. Parashchevin Maksym. Dynamika pidtrymky sotsialnykh zmin v Ukraini ta konfesiina nalezhnist: chy ye zv'iazok? *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. 2022. No. 2. S. 113–137. (Dynamics of support for social change in Ukraine and religious affiliation: is there a connection?).

25. Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000–2021 rr. : Informatsiini materialy. Kyiv, 2021. 172 s. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_religa.pdf (Peculiarities of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: trends 2000–2021: Informational materials).

26. Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000–2020 rr. (informatsiini materialy). Kyiv, 2020. 110 s. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religa.pdf (Peculiarities of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: trends 2000–2021).

27. Sobolieva N. Chynnyky tryvoh ta strakhiv naseleattia. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 8 (22). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2021. S. 376–390. (Factors of anxieties and fears of the population).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2022